

Sven Lilja

Städerna och den unge Odhner

Kanske är det en fåfäng strävan att söka efter en startpunkt för ett historiskt problemområde som stadshistoria. Historisk kunskap är ju i så hög grad rotad i den fortlöpande sociala utvecklingens samtidighet. När blir samhälleligt vetande historisk kunskap? När övergick exempelvis kunskapen om det äldre stadsväsendets "låga" utvecklingsnivå från en insikt i det egna samhällets sociala grundstrukturer till historisk kunskap om ett förgånget samhälle?

Det är ingen överdrift att utpeka temat om de outvecklade svenska städerna som ett ledmotiv i det senaste halvseklets diskussion kring förindustriell stadstillväxt. Sedan Eli Heckschers dagar har man med vällustig ironi citerat dräpande formuleringar av 1600-talets makthavare. Heckschers måleriska citatsamling rörande städernas "handelslösa, ruttna och kullrivna" tillstånd trängs med hans citerande beskrivningar av dem som "priviligierade bondbyar", "fläckar" och "tjuvehål". Den heckscherska tematiken har byggts på och ut till ett flerstämmigt tema med variationer. Inte sällan har citat av det här slaget anförts som ojävade utsagor om sakernas faktiska tillstånd. Statistiska data av blandad kvalitet har levererat behövliga bekräftelser. Vad skulle man exempelvis säga om ett språkbruk i vilket ett litet samhälle på några hundratal invånare lånar den stolta och internationellt gångbara beteckningen "stad"? Var det inte snarare fråga om "priviligierade bondbyar"? Och perspektivet förstärktes ytterligare om man lät sin forskande blick svepa ut över kontinenten; mot 1600-talets blomstrande städer och jämförelsevis höga nivå i "Tyska riket", Nederländerna, England, ja t.o.m. Danmark. Naturligtvis hade även 1600-talets svenska erövrare gjort detsamma och funnit hemlandet pinsamt primitivt. Inom parentes, och i rättvisans namn, bör också påpekas att Heckschers teser inte har fått stå helt oemotsagda. Nyanseringar och revideringar har sett dagen.¹

Kanske är det inte så underligt att Heckscher och hans efterföljare delade perspektiv med bröderna Oxenstierna, Carl Bonde och Gustav II Adolf. Inte är det väl så förvånande att dessa erövrare och makthavares mustiga bildspråk tilltalade liberala historiker i 20:e århundradet. Båda kategorierna hade vida vyer och storslagna visioner, om än av helt olika anledningar. Det man kunde iaktta i stormaktstidens Sverige var, för att uttrycka det milt, inte till sin fördel vare sig ur dagens eller vissa dåtida perspektiv.

Eli Heckscher formulerade sina utsagor i 1920-, 30- och 40-talens industrialiserade och urbaniserade samhälle. Längre skulle visserligen utvecklingen gå men tendensen var otvetydig. Drygt hälften av landets befolkning bodde i städer och stadslänkande samhällen på Heckschers tid. Kvantitativa storheter förutsätter kvantitativa referensramar för att bli begripliga. För Heckscher var det anslående och talande att Stockholms folkmängd år 1800 var mindre än Norrköpings 1949 och att alla de övriga städernas sammanlagda befolkning 1800 var mindre än Köpings på 1940-talet. De förindustriella städerna var och förblev, med några tveksamma undantag obetydliga småorter, kanske jämförbara med Hasse Alfredsons och Lindemans bekanta semesterort Säffle.

Heckscher såg med den moderna, liberala nationalekonomins ögon på ett avlägset förflutet. Hans skala var 1900-talets och slutsatserna gav sig själva mer eller mindre. Han var emellertid inte den förste som intresserade sig för städernas utveckling. Inte heller den förste att ironisera över deras obetydlighet. För att återknyta! När blir samtida insikt historisk kunskap? Heckscher plockade upp, och omformade för egna syften, 1600-talselitens klassbundna men ändå levande, erfarenhet. Han förde också en historisk kunskapstradition vidare, i systematiserad och moderniserad form. Heckscher var en modern positivist, och som sådan kontrasterar han påtagligt mot flertalet av sina föregångare.²

En av dem var den person som ibland betraktas som den svenska stadshistoriens grundläggare *Claes Theodor Odhner (1836 – 1904)*. Det är en intressant fråga hur Odhner, som skrev sina stadshistoriska huvudarbeten 60–80 år före Heckscher, såg på städerna, deras roll i samhället, deras ”betydelse”. Jag ska med hjälp av den unge Odhner försöka belysa en åldrad ”forskningsfront” för att om möjligt utröna denne 1800-talshistorikers förhållande till det vi idag gärna vill kalla den ”moderna” forskningsfronten? Hur förhåller sig 1860-talets Odhner till vår tids stadshistoriska forskning? I bakgrunden ligger här den stora frågan om 1800-talets historiesyn i förhållande till den moderna. En problemställning av det här formatet kan belysas från olika perspektiv och med varierande resultat. Det är t.o.m. möjligt att någon slutlig vetenskaplig konsensus, eller ”sanning”, inte låter sig uppnås. Mitt syfte med den här artikeln är anspråkslösare. Frågeställningen behöver fokuseras ytterligare för att bli hanterbar. Jag kommer att koncentrera mig på två problem:³

1. Hur *uppfattade* Odhner urbaniseringsförloppet, dess kronologi, struktur och dynamik?
2. Hur *förklarade* Odhner detsamma?

Odhners urbana samtid

Jag finner det mycket svårt, i stadsväsendets historiografi, att bestämma övergången från samtidsinsikt till vetenskaplig, historisk kunskap. Men, lik-

som Heckscher på 1920-talet, formulerade redan Odhner på 1860-talet det viktiga ledmotivet om städernas obetydlighet. Städernas jämförelsevis låga "ståndpunkt" var således historiskt/vetenskapligt bestämd redan vid 1800-talets mitt och referensramarna låg klara. Lyssna bara när Odhner effektfullt kontrasterar "de stolta italienska stadsrepublikerna med deras brokiga lif och omvexlande historia, deras omätliga rikedomar och verldsomfattande affärer, deras mäktiga köpmannafurstar och frihetsyra, intelligenta befolkning" och "de aktningvärda Riksstäderna vid Donau och Rhen, vid Nord- och Östersjön med deras vidsträckta handel och lifliga, högt uppdrivna industri, deras myndiga Råd, förnäma patricier och välmående borgare" å ena sidan, mot den "anspråkslösa tafla ...(med)...spår af vanmakt, fattigdom, beroende" som kännetecknade det skandinaviska stadsväsendet å den andra.⁴

När Odhner publicerade dessa retoriska passager var året 1860. Den moderna urbaniseringsprocessen hade precis bara kommit igång. Urbaniseringsnivån låg på 10,5 %, vilket var ungefär en halv procent högre än hundra år tidigare. Stockholm och Göteborg undantagna, hade de största andrarangsstäderna under 20.000 invånare. Orter med 4.000 invånare kunde med viss rätt kallas stora. En tillväxt hade visserligen ägt rum i absoluta tal räknat sedan 1800, men ser man situationen i 1900-talets perspektiv framträder ingen radikal förändring. Den kom strax efter Odhners viktigaste vetenskapliga insatser på det stadshistoriska området. Först med 1860-talet lämnade urbaniseringsnivån för gått 10%-strecket, där den legat och pendlat runt räknat etthundrafemtio år.⁵ I det stora hela kan man nog dra slutsatsen att Odhner själv var en del av det förindustriella och förurbana samhälle Heckscher studerat och funnit så utvecklade. Ändå återfinns hos Odhner samma syn på stadsväsendet och samma vällustiga citerande av 1600-talets magnater som hos Heckscher.

Det finns förvisso inget skäl att överbetona likheterna mellan Heckscher och Odhner, men på denna relevanta punkt framstår de båda som bärare av en tradition, med rötter åtminstone i makthavande kretsar på 1600-talet och kanske även tidigare. Som sagt var går gränsen mellan upplevd samtid och historisk kunskap?

Odhner som statsidealist

Man kan således med viss rätt hävda att Odhner levde i det samhälle, eller åtminstone den samhällstyp, som Heckscher studerade och kritiserade. Man kan göra det framför allt om man kikar i det 1900-talets bakvända kikarsikte, som Heckscher tycks ha använt i sina studier av "l'ancien regime". Allt blir småttigt, förkrympt och avlägset! Använder man däremot finare kalibrerade förstoringsglas blir bilden förstas en helt annan. Odhner levde visserligen i relativt nära tidsmässig anslutning till det 1800-tal som Heckscher gärna använde som kvantitativ måttstock.⁶ Men Odhner studerade inte städerna

omkring 1800. Hans intresse var genuint historiskt och därför riktat mot ett avlägset förflutet. Odnerns stadshistoriska originalforskningar hade sin tyngdpunkt på medeltiden och vasatiden till mitten av 1600-talet. Vad hade han då för uppfattning om stadsväsendets faktiska utveckling? Hur föreställde sig Odnern kronologin, kvantiteterna och utvecklingens riktning?

För det första kan man konstatera att Odnern inte tycks ha intresserat sig särskilt för de kvantitativa och strukturella realiteterna när han, ännu ganska ung, skrev sina stadshistoriska huvudarbeten. Visserligen saknas inte konkretion och detaljrikedom, och inte heller strukturell, överblick i hans framställningar, men hans tyngdpunkt ligger på politiska förhållanden; författningstexters innehåll, maktägande aktörers agerande, förvaltningars tillstånd och funktioner och annat dylikt. Mera sällan förekommer försök till fastställande av storlek och kvantitativa förändringar av och i de städer han studerade.

Man kan spekulera över orsaken. Naturligtvis kan den sökas i individen Odnerns primära intresse för författningsutveckling och politiska förhållanden rent allmänt. Men förklaringen ligger sannolikt djupare än så. Den ligger förborgad i Odnerns och hans historikergenerations vetenskapsideologi, den vetenskapsideologi som vi idag kallar "statsidealism". Odnern var en av sin tids mer explicita statsidealistiska historieteoretiker. Hans vetenskapssyn och källbehandling har behandlats av Rolf Torstendahl.

Enligt denne mottog redan den unge Odnern starka intryck av C J Boströms idealistiska personlighetsfilosofi. I Boströms efterföljd presenterade Odnern tidigt sin variant av den idealistiska historieuppfattningen, enligt vilken historien utvecklar sig organiskt, genom de historiska momentens successiva och inbördes samband. Förloppet följde en "förnuftig lag" med gudomligt ursprung. Människan bildar länken mellan det osinnligt gudomliga och den konkreta historien. Det är hennes existentiella lott att göra förnuftslagen gällande i sinnevärlden. Grundelement i denna historieuppfattning var den organiska historiesynen, kontinuitetstanken och statens centrala roll. Förnuftslagen manifesterar sig i de sk "förnuftsväsendena" nationen och mänskligheten, vilka med religionen bildar historiens yttersta drivkrafter. Nationsidéns högsta form är staten eller rätten.

Ur Odnerns boströmianska historiefilosofi växte "den politiska urvalsprincipen" fram. Här fick den också sin teoretiska legitimering. Rättsstaten skulle enligt denna princip stå i centrum för det historiska studiet. Andra historiska perspektiv var möjliga men definierades i förhållande till staten, eller, på det övernationella planet, till statssystemen. I sina forskningar rörande städerna anknöt Odnern till Boströms idé om familjen och kommunen som självständiga personligheter av privat natur "i motsats till det offentlighetsrättsliga samhället, staten".⁷

Odnerns statsidealism ledde honom, i de egna forskningarna, in på rättsliga och politiska förhållanden; en prioritering som är mycket tydlig i hans tidiga stadshistoriska arbeten. Hans historiefilosofiska grundvalar ställde honom utanför de frågeställningar som normalt är knutna till det moderna begreppet

”urbanisering” som strukturellt och kvantitativt fenomen. Om städernas betydelse definierades genom deras förhållande till rättsstaten och ytterst ”förnufts-väsendet” nationen, bör de materiella och kvantitativa betingelserna ha spelat mindre roll. Kanske kan man tala om sekundärföreteelser. Problemet blev i stället att påvisa hur den privaträttsliga kommunen/staden ingick som element i den offentligrättsliga staten och ytterst som ett led ”av graderad fullkomlighet” i den gudomliga världsplanen. Det var ju detta sammankopplande av historiens moment med en förnuftsprincip som, enligt Torstendahl, utgjorde grundläggande vetenskapskriterium.

Vad betydde städernas ”betydenhet”?

Urbaniseringsprocessens kvantiteter och materiella betingelser blev således ett andrahandsintresse för Odhner. I den mån han uppmärksammat dessa problem var det som symptom eller materiella manifestationer av djupare idéer uttryckta i den politiska och rättshistoriska utvecklingen.

Trots denna historiefilosofiska utgångspunkt hade Odhner uppenbarligen föreställningar om det vi idag närmast skulle kalla urbaniseringsprocessen. Hans idealism tycks bli ha förutsatt de för hans tid typiska utvärderingarna av historiska aktörers handlande. Text kunde ett politiskt geni som Gustav II Adolf inte förlänas sin rätta plats i den historiska krönikan om inte hans historiska utgångspunkter beskrevs som förskräckande miserabla för att på motsvarande sätt hans gärning skulle framstå som blomstrande och framgångsrik. Odhner behövde uppenbarligen den materiella verkligheten som bekräftande underbyggnad till sina idealistiska förklaringar. Följaktligen lät han av och till sina läsare ta del av det faktiska tillståndet i städerna.

Dessa glimtvisa tillståndsbeskrivningar ger vissa inblickar i hans uppfattning om urbaniseringsförloppets övergripande tendenser. Från dem är det möjligt att göra sig en bild av Odhners ”historiska verklighetsuppfattning” även på detta problemområde, vilket synbarligen inte egentligen intresserade honom. Hur såg då denna hans ”historiska verklighetsuppfattning” ut? Vilken var hans bild av urbaniseringsförloppet?

En komplicerande faktor är Odhners sätt att använda begrepp som antyder förändringar i urbaniseringsförloppet. Städernas ”betydenhet” i olika historiska sammanhang var ju ett av hans kriterier på den förda politikens framgång eller brist på sådan. Detsamma gällde som nämnts hans beskrivningar av ”tillståndet” i städerna, eller deras ”ståndpunkt”. Förändringar i urbaniseringsnivå antyds också när han talar om ”städernas utveckling”, ”uppkomst” eller ”stigande rörelse”. Dessa begrepp företer hos Odhner betydelseglidningar mellan demografiska, ekonomiska och rent politiska innebörder.⁸ Ibland tycks han tala om den förda politikens resultat i demografiska och ekonomiska termer. I andra situationer är det tydligt att han åsyftar städernas, enkannerligen då borgerskapets, relativa politiska styrka. Ofta nog tycks han inte göra

särskild åtskillnad mellan dessa båda olikartade företeelser. De framstår närmast som inbördes utbytbara belägg på stadspolitiska framgångar eller misslyckanden.

I den mån det låter sig göras kommer jag i det följande att lägga tonvikten vid den demografiskt/ekonomiska varianten. Framför allt är jag intresserad av hans tillstånds- och förloppsbeskrivningar i allmänhet. Jag tror att denna inriktning är fruktbar trots Odhners begreppsglidningar. Mycket talar ju för att han faktiskt inte höll isär de båda utvecklingsindikatorerna utan snarare betraktade dem som delar av samma företeelse. Politisk styrka var helt enkelt intimt sammanvävd med ekonomisk blomstring, mångfald och demografisk talrikhet. Ytterst var urbanisering för Odhner kanske en fråga om civilisering. Han framträder i sin tolkning av städernas roll som en kulturhistoriker i vid mening.

Städer i hedendomens och sagans skymning

Odhners grunduppfattning har redan nämnts. I förbigående talar han om att de svenska städerna "alltid befunnit sig på en jemförelsevis låg ståndpunkt". Trots sin långa tillvaro erbjuder de en bild "der skuggorna vida öfverväga dagarne".⁹ Vad som ändå motiverar ett studium av dem är möjligheten att finna framsteg i ett långsamt, ansträngande arbete; hoppet om liv i den tvinnande växten; något betydande resultat.

Att döma av dagens forskningsläge torde Odhners föreställning om de svenska städernas åldriga ursprung vara optimistisk i överkant. Enligt honom ledde de äldsta sin uppkomst tillbaka till "hedendomens och sagans skymning", då ännu germanerna i Tysklands skogar levde som halvnomader. Måhända, säger han, fanns hos oss redan då "ordnade samhällen med bestämda medelpunkter för gemensam gudstjänst och rättsskipning samt thy åtföljande handel och varubyte". Naturligtvis handlade det vid denna arla morgonstund om ytterligt enkla samhällsbildningar framsprungna "ur den ostörda civilisationsprocessen inom ett naturenligt folkli".

Vid sagatidens slut och historiska tidens början framstår emellertid flera av dem som betydande orter, dock inte som rättsligt särställda och självstyrda samhällen. Eller möjligen visste Odhner inte riktigt vad han skulle tro på den punkten. I annat sammanhang hävdar han att en och annan egentlig köpstad omtalas redan vid sagatidens slut. Han kan t.o.m. tänka sig att städer som Birka, Kalmar och Lödöse (Liodhus) redan vid denna tid varit skilda från landsbygden "i en särskild ordning". I ärlighetens namn ska dock framhållas att han inte lämnar mycket belägg för denna sin uppfattning.¹⁰

Odhners skildring av det äldsta stadsväsendet vilar till övervägande delen på sedermera hårt kritiserade berättande källor. De äldsta historiska beläggen finner han i Konungasagorna, Vita Anscharii och Adamus Bremensis. I en not anför han exempelvis att Sigtuna omtalas som köpstad "i det gamla sagobrottet

om Bråvalla slag”. Han kan hänvisa till Olaus Petri för att belägga tidiga handelsknutpunkter, köpingar, och han tar ett uttalande hos den arabiske geografen Al Idrisi som intäkt för Kalmars blomstring under 1000- och 1100-talen.¹¹

Torstendahl har framhållit att 1800-talets historiker var empiriker i vetenskaplig mening. Den moderna källkritiska arsenalen befann sig under uppbyggnad. Inte minst Odhner bidrog till växten av ett källkritiskt medvetande, bla genom en kritisk studie av slaget vid Lützen och en publicerad föreläsningsserie från 1880-talet, ”Kritiska undersökningar i svensk historia” (1886).¹²

Det sena 1800-talet var emellertid en empirismens brytningstid. De källkritiska kraven ställdes inte lika radikalt som senare. Absolut bevisbarhet i enskilda sakuppgifter, vilket skulle bli ett av den historisk-kritiska skolans kännetecken, förutsattes inte på samma sätt under Odhners tid. Inte heller hade teoribildningen kring förmedlingen av traditionsstoff hunnit utformas systematiskt. Även denna hörde weibullianismen till. Källor som senare skulle förkastas godtogs av Odhner och hans samtida. Sanningskravet var förmedlat till ett sannolikhetskrav. Enligt Torstendahl kunde Odhner visa prov på tendenskritik och prioritera tidsnärhet när han stod inför ett källval. Som regel tycks han dock ha nöjt sig med att påvisa osäkerhetsmoment framför att förkasta osäkra uppgifter. Han tycks också ha ansett att ett kombinerande av osäkra sakuppgifter ökade deras sannolikhetsgrad, förutsatt att de var inbördes oberoende.¹³

Odhners tidstypiska a prioriska utgångspunkter, hans uttalade historiefilosofi, i kombination med de likaledes tidstypiska bristerna i den källkritiska apparaten, ledde honom delvis fel vid bedömningen av det allra äldsta stadsväsendets kronologi, struktur och förändring. Bröderna Weibull och deras efterföljare förkastade saga-litteraturen som källa till den äldsta historien. I stället pekade man ut arkeologiska vittnesbörd som huvudkälla, något som sedermera i hög grad hörsammats. Stadsarkeologin har utvecklats kraftigt under det här århundradet och i Sverige kulminerat i 1970- och 80-talens stora projekt ”Medeltidsstaden”.¹⁴ Det är mindre troligt att någon av forskarna i detta stora projekt skulle satsa sin vetenskapliga ära på att bevisa det svenska stadsväsendets ursprung i den ”grå sagotiden” eller dess tidiga uppkomst när germanerna i Tyska riket ännu var halvnomader.

Den första stadsförfattningens tid

De äldsta städerna utvecklades ur två olika ortstyper, menade Odhner. Ur förhistoriska tings- och offerplatser skapades städer som Uppsala, Skara, Linköping, Västerås, Strängnäs och Tälje, medan senare vikingatida, kustbelägna handelsplatser gav upphov till Birka och de äldsta städerna vid Öster- och Västersjön, Kalmar och Lödöse. Till skillnad från i Norge blev ingen av de svenska köpstäderna högre utvecklad under detta tidiga skede. Kontrasten mot

Tyskland var också påtaglig, men med omvända förtecken i förhållande till tidigare. I Tyska riket hade bristen på ordning och lag, frid och rättssäkerhet frambragt ett oproportionerligt växande stadsväsen, vilket sprängde det enhetsband som förenade delarna med helheten, dvs staten, och skapade en abnorm samhällsbildning. Här fanns jordmänen för en ”yppig växtlighet” som gav stadslivet rörlighet, mångsidighet och glans. ”De Tyska städerna (hade) hastigt öfverflyglat sina Nordiska medtäflare; bladet hade vändt sig om”. Vilken skillnad mot det ostörda och långsamt framskridande civilisationsarbete som hos oss frambringade städer! Nu handlade det inte längre om germanska halvnomader i de tyska skogarna utan om ”de stora uppträdande rörelsekrafterna, Feodalismen och Kyrkan”.¹⁵

Som framgått är Odhner en smula otydlig när det gäller uppkomsten av städer i rättslig mening. En förklarlig otydlighet måste man tillägga eftersom den består än idag, om än på säkrare vetenskaplig grund. Odhner utpekar emellertid de 11:e och 12:e århundradena som det skede då städer uppkom på gamla huvudorter och nya handelsplatser växte fram. Ännu var Lödöse, Kalmar och Birkas efterträdare Sigtuna utrikeshandelns centralpunkter. Bland raden av nya orter nämns Nyköping, Jönköping, Skänninge, Söderköping, Enköping och Falköping, vilkas namn sägs utpeka deras ursprung. Framför allt var det 1100-talet som förberedde städerna för deras självständighet som rättsligt särställda samfund. ”Innevånarnas antal ökades med näringskällornas tillväxt: deras sysselsättningar blefvo allt bestämdare skilda från landets”. Yttre olikheter i förhållande till landsbygden, som närhet i samliv och annorlunda levnadssätt, framkallade inre olikheter. Städerna började bryta sig ur de territoriella rättsområdena.¹⁶

Vid denna tid växte också Visby till en viktig handelsort, som snart utvecklades till Nordens rikaste och mäktigaste stad. Dess blomstring började vid slutet av 12:e århundradet. Även Stockholms uppkomst härleder sig till 1100-talets slut, enligt Odhner. Han förbinder stadens uppkomst med Sigtunas förstöring 1187 och smider därmed sista länken i utvecklingskedjan Birka - Sigtuna - Stockholm. Stockholm blev snart den viktigaste handelsplatsen i Sverige, och var den stad som fick ”den första egentliga stadsförfattningen”. Detta är intressant ur urbaniseringssynpunkt eftersom en stadsförfattning, enligt Odhner, är en följd av att städerna nått en viss betydenhet och handel och hantverk nått en sådan utvecklingsgrad att deras reglerande inte längre ”kunde underordnas den allmänna landsrätten”.¹⁷

Odhner och stadsväsendets ålder

Som torde ha framgått är Odhners kronologi inte särskilt exakt när det gäller det svenska stadsväsendets äldsta utveckling. Man möter ju exempelvis påståendet att en och annan egentlig köpstad omtalas redan vid sagatidens slut, för att så i annat sammanhang träffa på åsikten att städer uppkom ur gamla

huvudorter på 1000- och 1100-talen. Odhner kan också konstatera att man "sannolikt från förra hälften av 1200-talet (började) betrakta städerna såsom särskilda samhällen", och att skillnaden mellan stad och land gjorde sig allmänt gällande under Folkungarna.¹⁸

Förklaringen till denna brist på exakthet ligger naturligtvis i de källmässiga förutsättningar som gällde på Odhners tid. Visserligen försöker han täcka in utvecklingen under 1000-, 1100- och 1200-talen med rättskällor och diplomatariska kvarlevor till skillnad från de tidigare nyttjade äldre, berättande källorna, men hans beläggsteknik har starkt retrospektiva drag. Större delen av beläggen gäller 1200-talsförhållanden.¹⁹ Ett annat viktigt skäl till hans vacklan är sannolikt också själva stadsbegreppets vaghet. Det är en definitionsfråga som sysselsatt åtskilliga forskare, och först på senare tid fått något som liknar en operationellt godtagbar lösning genom projektet "Medeltidsstadens" laborerande med begreppsekvensen centralort-tätort-stad.²⁰ Uppenbarligen syftade Odhner på den rättsligt särställda staden med sitt begrepp "stad", men han insåg sannolikt inte definitionsproblemets svårighetsgrad. Därför är han svårtolkad på den här punkten.

Generellt tycks det som Odhner gav Sveriges tidigaste stadsväsen en högre ålder och utvecklingsgrad än man idag vill gå med på. Av allt att döma ville han placera medeltidens stora urbaniseringsvåg kanske hundra år tidigare än dagens forskning. Han tycks ha betraktat 1000- och 1100-talen i vissa avseenden på samma sätt som vi idag är beredda att se på det sena 1100-talet och 1200-talet. I aktuell forskning framträder den tidiga medeltiden närmast som en sökande fas i urbaniseringsprocessen. Den medeltida urbaniseringen skjuter fart omkring år 1200.

Regeringsmakten, främlingarna och den stigande rörelsen

Odhner är långt mindre explicit när det gäller urbaniseringsmönstret under hög- och senmedeltiden. Han pekar emellertid på två viktiga förhållanden som fick ingripande betydelse f.o.m. folkungarnas tid. Dels kom Sverige då i livlig beröring med de tyska städerna, framför allt Lübeck, dels genomgick "regerringmakten" en stark tillväxt. Det tyska inflytandet gjorde sig gällande på olika sätt. Bl a började nu hanseprivilegierna ta form. Utlänningarna fick också allt mer inträde i de svenska städerna, framför allt då i de större kuststäderna. Det var också i dessa kuststäder, med deras "stigande rörelse, större tillopp av främlingar och nya förhållanden" som behovet av egen författning mest gjorde sig gällande och sannolikt uppfylldes. De stora kuststäderna hade således vid det här laget nått en författningskrävande utvecklingsnivå. Utrikeshandeln hade vid denna tid sina huvudsäten i Stockholm, Söderköping och Lödöse. Av någon anledning har Odhner här tappat bort Kalmar. I inlandet hade Jönköping fått den viktiga rollen av varuförmedlare till Söderköping och Lödöse, vilket dokumenteras i ett kungligt brev från 1338.

Regeringsmaktens tillväxt kunde man se, menade Odhner, särskilt under 50-årsperioden då Birger Jarl, Magnus Ladulås och Torkel Knutsson härskade. Denna nya statsmakt sattes snart i beröring med städerna. Ingen svensk regent före Birger Jarl hade ägnat stadsväsendet någon större uppmärksamhet. Upp till denna tid hade kungamakten varit för svag och föga målmedveten.²¹

Odhner föreställde sig således en lång oavbruten stadstillväxt med rötter i ett dunkelt samhälle en bra bit före vikingatiden. Från 1000-talet har så urbaniseringstempot accelererat för att under 1200-talets senare del och 1300-talets början kulminera under inflytande av de två nya faktorerna hansan och "regeringsmakten". När det gäller senmedeltiden fram till Gustav Vasa är Odhner om möjligt än mindre intresserad av själva urbaniseringsprocessen som sådan. Jag har inte funnit något explicit uttalande om utvecklingen under denna period. Klart är dock att han ansåg att stadsväsendet befann sig i ett utarmat skick när Gustav Vasa tog vid. Någonstans mellan den högmedeltida höjdpunkten och 1520-talet bör således en regression ha inträffat. Han ger ingen närmare beskrivning av en sådan, men skyller det utarmade tillståndet vid 1500-talets början på tyskarnas förmynderskap över det kommersiella livet. Tyskarna är således den faktor som nu skapar problem i stället för tillväxt.²²

Stadsväsendets myndiga överhet

Förmynderskapet övertogs med kraftfull hand av Gustav Vasa. Han lyckades också stärka handelsflottan och revitalisera utrikeshandeln. Tyvärr ledde krig och vanstyre under de första vasasönerna till ett förnyat förfall som inte lät sig hävas ens under Karl IX:s insiktsfulla ledning. Ett uttalande av rådet 1589, i vilket det sägs om städerna att "tredjeparten af dem låg öde" får illustrera situationen. Läget var i stort detsamma vid Gustaf II Adolfs tronbestigning som det varit vid Gustav Vasas, och det skulle fortgå ända till 1620-talet.²³ Även i sina forskningar rörande äldre vasatid är Odhner sparsam med konklusiva, kvantitativa belägg. Rådets yttrande står oprövat och tillväxten under Gustav Vasa belyses med några sparsamma belägg kring den svenska utrikeshandelsflottan och antalet köpmän i Stockholm. Det är uppenbart att han i hög grad låtit sig styras av de politiskt ledandes verklighetsbedömningar.

Något mer systematisk blir den kvantitativa prövningen av utvecklingen under 1600-talets andra kvartssekel. Odhner ägnade drottning Kristinas förmyndartid en specialstudie, i vilken städernas utveckling ingick som en integrerad del i totalbilden. Det är möjligt att han ansåg denna studie av Sveriges inre historia motivera en bredare, delvis socialhistorisk ansats. Han har här haft ett annat syfte än i de rena stadsstudierna från 1860-talet. Om man ska döma efter bredden och mångsidigheten i framställningen gällde det nu att redogöra för den inre utvecklingen i dess totalitet.

Här bemödar sig Odhner med en i viss mån "modernare" beläggs metod, som inte skyggar inför strukturella och kvantitativa fakta. I förbigående får vi

således veta att mantalsbevollningen visar att 1/8 av de skattande människorna bodde i städerna. Som ett mått på urbaniseringsgraden är detta, inom parentes sagt, en alltför hög siffra. Urbaniseringsnivån kan vid den här tiden knappast ha legat mycket över 6–8 %. Samtidigt saknar jag indikationer på att Odhner, med denna i flykten meddelade siffra, verkligen avsåg att belysa det vi idag kallar urbaniseringsgraden. Desto mer intresserade han sig för Stockholms uppblomstring. Stadens intäkter ökade starkt mellan 1635 och 1645, meddelas det. Han refererar också Rosenhanes ämbetsberättelse som talar om en fyrfaldig folkmängdsökning mellan 1635 och 1663. Själv räknar Odhner med en tvåtill fyrfaldig ökning från 10–15.000 invånare 1635 till 30–40.000 1663.²⁴

Odhner kommer även in på de många stadsgrundningarna under denna tid. Några av förmyndarregeringens grundningar ”voro framkallade af naturliga förhållanden och egde en framtid”, som han uttrycker saken. Han nämner Helsingfors, Falun, Kristinehamn och Vänersborg. Flertalet av nygrundningarna förlades i eller i närheten av Bergslagen; Säter, Åmål, Askersund, Nora och Lindesberg. En del påbörjades men fullföljdes inte; Järsla, Grythyttan, Hofva och Arieploug i Sverige samt Sordavala och Sälamis i Finland. Några gamla städer lades ned; Gamla Helsingfors, Gamla Lödöse och Brätte. Vid 1644 års riksdag fanns 72 städer i Sverige med Finland. Ingen av dessa kunde mäta sig med huvudstaden, som hade fyra gånger större befolkning än den näst största staden, Norrköping med 5.000 invånare 1650.²⁵

Odhner ser genomgående Gustaf II Adolfs tid som en tid då politiken ledde till städernas förkovran. Under förmyndarregeringen bar den döde kungens politik frukt i ökad politisk betydelse och självständighet för borgarståndet. Återigen möter vi här den framgångsrika stadspolitikens credo. Målmedvetenhet och geni ingick allians och städerna började blomstra. Möjligen kan man säga att Odhners argumentering tenderar att bita sig själv i svansen, när han tar växande skattebördor som intäkt för en motsvarande växande förmåga att svara på de nya bördorna.²⁶ Mot detta kan en sentida kritisk iakttagare knappast undgå att reflektera över stormaktstidens bördor och allmänna utsningsgrad.

En orättvis betraktelse

Det är uppenbart, när man gör sig en sammanfattande överblick, att Odhner hade rimliga föreställningar om urbaniseringsförloppet som sådant. Han hade ett hyfsat grepp om utvecklingens huvudtendenser och lyckades ganska väl identifiera och inplacera de viktigaste städerna i sina funktionssammanhang. De första trevarna till tätortsbildningar omkring år 1000 föregick en medeltida acceleration med kulminationen under högmedeltiden. Senmedeltiden har av allt att döma varit en stagnationsperiod och 1600-talets andra kvartal en expansionsperiod.²⁷

Det är framför allt när man börjar titta mer i detalj som diskrepanserna

mellan dagens forskningsläge och Odhners framträder tydligast. Dateringen av enskilda städers uppkomst och blomstringsperioder skiljer sig på åtskilliga punkter från den aktuella uppfattningen. Bland annat placerar han Stockholms uppkomst åtminstone femtio år för tidigt. Odhner har också av allt att döma haft en felaktig föreställning rent generellt om stadsväsendets ålder och tidiga utveckling.

Personligen är jag tveksam till Odhners beskrivningar av 1500-talets utvecklingssekvens: ”blomstring” under Gustav Vasa och förfall under århundradets andra hälft. De i och för sig bristfälliga indikatorer som står till förfogande idag tyder på stagnerande förhållanden fram till 1580-talet, påspädda med ett nog så betydelsefullt bakslag på 1560-talet under nordiska sjuårskriget. En ”blomstring” är faktiskt möjlig att iaktta redan under Johan III:s senare regeringstid, även om de politiska oroligheterna på 1590-talet och 1610-talet bidrog till att hämma utvecklingen. Av allt att döma var städerna större på 1610-talet än fyrtio år tidigare.²⁸

Generellt kan svagheter i Odhners urbaniseringsbeskrivning tillskrivas såväl hans empiriska som hans historieteoretiska grundvalar. Hans forskningsempiri vilade delvis på idag avförda berättande källor. Han utnyttjade också en retrospektiv beläggsteknik som inte kan accepteras i denna form idag. Han litade uppenbarligen också i allt för hög grad på samtida uttalanden. Här finner man en klar avsaknad av tendenskritik. Bristen på tendenskritik kan ha samband med hans historieidealism och en med denna ofta sammankopplad uppvärdering av sanningshalten i offentligt, statligt källmaterial. Torstendahl har emellertid påpekat att Odhner sedermera utvecklade en tendenskritisk medvetenhet.²⁹ I hans ungdomsskrifter om städerna var denna dock synbarligen inte så långt kommen.

Odhners statsidealistiska historiefilosofi kom också att påverka hans syn på urbaniseringsförloppet som sådant. Detta blev sekundärt som intresseområde och underordnat det primära studiet av författningsutvecklingen och de politiska förhållandena. Ytterst kan denna prioritering föras tillbaka på hans uppfattning om människor som den historiska utvecklingens agenter i en gudomlig plan. Sist och slutligen medförde detta att urbaniseringsprocessen som sådan kom att sakna skärpa och detaljstruktur i Odhners framställningar. Inte heller i hans breda exposé över den inre historien i Sverige under drottning Kristinas förmyndartid intar kvantitativa och strukturella aspekter rörande stadsutvecklingen någon större roll, även om de i den boken har en något självständigare ställning än i hans rent stadshistoriska arbeten från ungdomstiden.

Samtidigt måste konstateras att denna kritiska granskning av Odhners metodologiska och historieteoretiska grundvalar är en delvis orättvis betraktelse. Om man avstår från den ”omvända kikarens metod”, och i stället försöker se Odhners ungdomsforskningar kring stadsväsendets uppkomst och utveckling utifrån deras egna och tidens förutsättningar, framträder snarare en avantgardistisk forskning i den anda som tidens avancerade filosofi och historieskrivning hyllade. Då framstår den 24-åriga Odhner snarare som en ung man i samklang

med sin tid, en forskare vid frontlinjen och en historiker i början av en framgångsrik karriär. Han disputerade i Uppsala på sin lilla bok från 1860, blev redan 1861 docent och 1865 adjunkt i Lund. När han 1887 utnämndes till riksarkivarie hade han redan under sexton år upprätthållit en professur i Lund.³⁰

Odhner hade hela den historistiska historiefilosofin i sitt bagage när han som ung tog itu med de svenska städerna. Hans metodologi var statsidealistisk, men i god historistisk anda var det en "holistisk" statsidealism som fördes fram. Hans språk flödar av organism-metaforer. Städer var en produkt av civilisationens ståndpunkt. Den stigande kulturen hos ett folk bör medföra en utveckling av "de underordnade elementerna" i organismen, men det innebär inte att kommunalväsendet med nödvändighet måste utvecklas till en övervikt för städerna. En "sann kultur", menade Odhner, upprätthåller tvärtom jämvikten mellan alla folkets förhållanden. Det är alltså inte möjligt att bedöma ett folks bildningsgrad efter stadslivets utveckling.³¹

Odhner var i viktiga avseenden en "förmodern" forskare! Men det betyder inte att han och hans samtid saknar relevans för den "moderna" forskningen. Vad kan vi idag lära av Odhner och hans samtida? Först och främst den hälsosamma insikten att många av den "åldrade forskningsfrontens" övergripande empiriska resultat var rimliga om än felaktiga eller vaga i detaljerna. Åtminstone Odhner, av sina samtida, hade en god "historisk verklighetsuppfattning". För det andra, och kanske intressantare, har vi idag ett forskningsklimat som i allt högre utsträckning efterfrågar människan och hennes handlingar. Den "mänskliga självverksamheten" ses idag som en betydande drivkraft bakom samhällens utveckling och förändring. Begreppet "kultur" och företeelsen "kulturteori" har en renässans, samtidigt som "civiliseringsprocessen" har fått förnyad aktualitet. Vi har sedan en tid också en återanknytning till den "historiska narrationen" och inlevelsen, "empatin", som kunskapsförmedlare.

Odhners historism var kulturteoretisk och civilisationsbaserad. Här fanns en känsla för sammanhang och processer, som kanske i allt för hög grad betonade de "historiska hjältarnas" roll, men ändå grundade samhällsutvecklingen i en föreställningsvärld som i vart fall har beröringspunkter med modern historisk antropologi och mentalitetshistoria. Det är kanske ingen slump att dagens tendenser har uppfattats som historismens återinträde på scenen. Kritikerna talar om "nyhistorism" och frågar sig varför vi inte skriver historiska romaner i stället. De gynnsamt inställda fröjdas över återkomsten av det "historiska sinnet" och den "reflekterade lärdomen" som "uttrycker sig i stil, omdöme och ... breda kunskaper". I den stora massmediadebatten om historieämnet våren och försommaren 1993 förekom t.o.m. ett välformulerat försvar för kungarnas och rikspolitikens historia.³² Odhner skulle måhända ha känt sig hemma!

Noter

1. E Heckscher, "Den ekonomiska innebörden av 1500- och 1600-talens svenska stadsgrundningar", *Historisk tidskrift* 1923, s 323ff; dens *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, 1:2*, Stockholm 1936, s 384ff. Jmf. B Ericsson, "De anlagda städerna i Sverige (ca. 1580–1800)", *Urbaniseringsprocessen i Norden. Del 2. De anlagde städer på 1600–1700-talet*. Red. G Authén Blom. Det XVII. nordiske historikermöte, Trondheim 1977 och L-A Norborg, "Krona och stad i Sverige under äldre vasatid", *Historisk tidskrift* 1963.
2. B Hettne, "Ekonomisk historia i Sverige under 50 år. Institutionell utveckling och forskningsinriktning", *Historisk tidskrift* 1980, s 156ff, 161ff.
3. Den följande framställningen kommer i huvudsak att baseras på Odhners två stadshistoriska huvudarbeten från 1860-talet: *Bidrag till Svenska Städernas och Borgareståndets Historia före 1633*, diss., Uppsala 1860, samt *Bidrag till svenska stadsförfatningens historia*, Uppsala 1861. Exempel hämtas också från *Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare*, Stockholm 1865. Odhners stadshistoriska artikel "Om de svenska städernas kommunala utveckling under sjuttonde århundradet", *Nordisk tidskrift* 1867, tas däremot inte upp till särskild behandling.
4. Odhner 1860, s 9. För en biografisk levnadsteckning se Herman Schücks artikel i Svenskt biografiskt lexikon (vol. XXVIII, s 67–77). Stockholm 1994 – Jmf Schück (SBL) s 67f.
5. L Nilsson, *Den urbana transitionen*, Stads- och kommunhistoriska institutet, Stockholm 1989, s 126, 128f; dens. *Folkmängden i administrativa tätorter 1800–1970. Historisk tätortsstatistik Del 1*. Stads- och kommunhistoriska institutet, Stockholm 1992; Y Fritzell, "Yrkesfördelningen 1753–1805 enligt Tabellverket: de särskilda städerna", *Statistisk tidskrift* 1983.
6. Heckscher 1920, s 318ff. Heckschers statistik i artikeln från 1920-talet baseras på Forssells uppskattningar från 1571 och befolkningsstatistikens data från år 1800. Han kontrasterar systematiskt 1570-talet mot 1800-talets början och låter läget år 1800 bli den viktigaste indikationen på "svagheten hos Gustaf Adolfs och Kristinas stadsbildningar".
7. R Torstendahl, *Källkritik och vetenskapssyn*, diss., Uppsala 1964, 166ff.
8. Se exempelvis Odhner 1860, s 1, 10, 15, 20, 25, 36, 42, 43 och flerstädes
9. A.a. s 1, 9.
10. Odhner 1860, s 10; Odhner 1861, s 3f
11. Odhner 1860, s 11f.
12. Torstendahl 1964, s 167, 205ff.
13. A.a., s 203ff, 207f. Jmf. Schück, (SBL) s 67.
14. C Weibull, "Sveriges forntid i äldre och nutida historieskrivning"; Odén, *Lauritz Weibull och forskarsamhället*, Lund 1975, s 189; H Andersson, *Sjuttiosex medeltidsstäder – aspekter på stadsarkeologi och medeltida urbaniseringsprocess i Sverige och Finland*, Medeltidsstaden 73, Göteborg 1990; För ett internationellt perspektiv se L Nilsson, S Lilja (ed), *The Emergence of Towns. Archaeology and Early Urbanization in Non-Roman North-West Europe*, Stads- och kommunhistoriska institutet, Stockholm 1996.
15. Odhner 1860, s 4, 11f; Odhner 1861, s 4f.
16. Odhner 1860, s 13ff; Odhner 1861, s 5.
17. Odhner 1860, s 13f, 15; Odhner 1861, s 9.
18. Odhner 1860, *ibid*.
19. Odhner 1860, s 14ff.
20. Andersson 1990, s 26.
21. Odhner 1860, s 16ff; Odhner 1861, s 6f.
22. Odhner 1860, s 38, 41, 50.
23. Odhner 1860, s 38ff, 49; Odhner 1861, s 24ff.

24. Odhner 1865, s 283, 349. Schück, (SBL) s 69. Jmf S Lilja, "Urbanisering i långtidsperspektiv", *Scandia* 1990, s 214; dens. "Swedish Urbanization c. 1570–1800. Chronology, Structure and Causes", *Scandinavian Journal of History* 1995, s 285.
25. Odhner 1865, s 285f. Schück, *ibid*.
26. Odhner 1860, s 91f. Schück, *ibid*.
27. Lilja 1990 och 1995.
28. Lilja 1995, s 281ff; dens. "The Geography of Urbanization – Sweden and Finland, c. 1570–1770" *Scandinavian Economic History Review* 1994, s 237ff. Se även S Lilja, *Städernas folkmängd och tillväxt. Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal.* (Historisk tätortsstatistik, del 2. Stads- och kommunhistoriska institutet.) Stockholm 1996.
29. Schück (SBL) samt Torstendahl 1964, s 184ff, 203ff.
30. A.a. s 165.
31. Odhner 1860, s 1.
32. För mediadebatten se S Lilja, "Historia i nutiden. Skärvor av en timad strid", *Att föra ut historia. Aktuellt om historia* 1994/2–3. Ang. historisk antropologi och mentalitets-historia se exempelvis L Magnusson, *Den bråkiga kulturen. Förläggare & smides-hantverkare i Eskilstuna 1800–1850*, Vänersborg 1988, kap. 2; C Winberg, "Nyhistorism och postmodernism i dagens svenska historieskrivning", *Historisk tidskrift* 1991:2; dens. "Varför skriver vi inte historiska romaner i stället?", *Scandia* 1990. Se också Magnussons genmäle till Winberg, "Svar till Christer Winberg", *Historisk tidskrift* 1991:2.